

“NanoPoetry” in Contemporary Kurdish Literature

Yadollah Pashabadi

Associate Professor Kurdish Language and Literature, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

ORCID: 4975-5781-0002-0000

Extended Abstract

1. Introduction

Modern Kurdish poetry has faced many ups and downs in the past century. The rapid changes and variations in political, cultural, and social aspects on one hand, and the rich foundation and inner strength derived from the abundant popular literature in Kurdish literature on the other hand, have created a dynamic environment that embraces diversity and transformation in Kurdish poetry. This dynamism has led to the emergence of new literary forms, both in prose and poetry. Some of these forms evolve from the latent structures within classical literature, while others are innovative and inspired by the literature of other nations. In this study, we aim to critically analyze and explore one of the new forms that has emerged in contemporary Kurdish poetry using a descriptive-analytical method. Alongside this, we will introduce some of the pioneers of this poetic genre and examine examples of their poetry. This genre, referred to as "NanoPoetry" in the world of Kurdish literature, is a type of very short poetry that encapsulates its message, imagination, and imagery in the fewest possible words, conveying it to the reader/audience. In most cases, it manifests in a chain-like form. "NanoPoetry" can be considered the newest poetic genre in the realm of contemporary Kurdish literature. Hashem Sarraj is a leading figure and pioneer in the creation of poetry within this newly emerging genre.

Modern Kurdish poetry has gone through ups and downs in the last century, which has created potential in its essence. Kurdish literature in the contemporary period has seen many changes, developments, and political, cultural, and social developments, on the one hand, and on the other hand, relying on the dynamism and diversity inherent in its history, it has faced fundamental transformations and developments more quickly and maturely. In fact, it can be said that despite the fact that in various historical periods, no suitable ground has been provided for the growth and flourishing of the Kurdish language and literature, this literature has gone through its stages of growth, development, and evolution in a condensed manner in the last two to three centuries. One of the dimensions of this issue is the emergence of literary genres, especially in the field of poetry, and the large-scale presence of innovation in literary creation.

Contemporary Kurdish poetry has faced many ups and downs over the past century. The rapid pace of political, cultural, and social changes on one hand, and the rich foundation and internal strength derived from the common literature on the other hand, have provided a dynamic environment for the acceptance of increasing diversity and transformation in Kurdish poetry. Some of these forms have evolved from the latent structures within classical literature, while others are innovative and inspired by the literatures of other nations. Thus, Kurdish literature has experienced various poetic forms, one of which is "NanoPoetry."

2. Method

In this study, we aim to critically analyze and explore one of the newly emerged forms in contemporary Kurdish poetry using a descriptive-analytical approach. This new form is known as "NanoPoetry". Additionally, we will introduce some of the pioneers of this poetic form and examine examples of their poetry.

3. Results

Contemporary Kurdish literature, especially over the past half-century, has encountered significant diversity and transformations. Climatic, social, political, and cultural changes have added dimensions and depth to this transformation and diversity. "NanoPoetry" is one of the new phenomena that has emerged in this field, arising from the infiltration of this term from the realm of sciences and techniques into the domain of literature. This new poetic form is characterized by being very short poetry with a capsule-like and condensed structure. The density and abundance manifest in both the formal aspects of the poetry and its content. Sometimes, the number of words does not exceed five.

4. Discussion and Conclusion

This form, referred to as "NanoPoetry" in Kurdish literature, is a type of very short poetry that encapsulates its message, imagination, and imagery in the fewest possible words and conveys it to the reader/audience. In most cases, it appears in a chain-like manner. "NanoPoetry" can be considered the newest poetic form within the realm of contemporary Kurdish literature. This poetry possesses unique characteristics, which include:

- A) Shortness to the maximum extent
- B) Avoidance of unnecessary words, especially auxiliary words.
- C) Selection of words with high denotative power.
- D) Condensing meaning.
- E) Limiting to capturing the essence of language.

- F) Deconstructing phenomena and providing a newly defined interpretation of them.

Hashem Sarraj (1954 Erbil-) is a pioneer and initiator of creating poetry in this newly emerged poetic form. In a collection bearing the same title, he has composed NanoPoems with a specific and uniform structure; he has derived the titles of the poems from the word "Nano" followed by the poem's number. Under each title, several Nano poems are presented, distinguished by numbers. Abbas Abdullah Youssef (1950 Erbil-), Jalal Barzanjy (1953 Erbil-), and Delshad Abdullah (1958 Erbil-) are also among the other poets of this poetic form.

Abstract

Modern Kurdish poetry has faced many ups and downs in the past century. The rapid changes and variations in political, cultural, and social aspects on one hand, and the rich foundation and inner strength derived from the abundant popular literature in Kurdish literature on the other hand, have created a dynamic environment that embraces diversity and transformation in Kurdish poetry. This dynamism has led to the emergence of new literary forms, both in prose and poetry. Some of these forms evolve from the latent structures within classical literature, while others are innovative and inspired by the literature of other nations. In this study, we aim to critically analyze and explore one of the new forms that has emerged in contemporary Kurdish poetry using a descriptive-analytical method. Alongside this, we will introduce some of the pioneers of this poetic genre and examine examples of their poetry. This genre, referred to as "NanoPoetry" in the world of Kurdish literature, is a type of very short poetry that encapsulates its message, imagination, and imagery in the fewest possible words, conveying it to the reader/audience. In most cases, it manifests in a chain-like form. "NanoPoetry" can be considered the newest poetic genre in the realm of contemporary Kurdish literature. Hashem Sarraj is a leading figure and pioneer in the creation of poetry within this newly emerging genre.

Keywords: Kurdish poetry, "NanoPoetry", typology of contemporary Kurdish poetry, Kurdish literature, Hashem Sarraj.

چکیده

شعر نو کردی در یک سده اخیر با فراز و فرودهای بسیاری روبه‌رو بوده است. سرعت تغییر و تحولات سیاسی و اجتماعی از یک سو، بنمایه وزین و نیروی درونی برآمده از ادبیات عامه کردی از دیگر سوی، بستر پویایی و پذیرش تنوع و دگرگونی هرچه بیشتری برای شعر کردی مهیا کرده است. این پویایی به پدید آمدن گونه‌های نوین ادبی، اعم از نثر و شعر منجر شده است. برخی از این گونه‌ها، تکامل فرم‌های نهفته در دل ادبیات کلاسیک و برخی ابداعی و با تأسی از ادبیات ملل هستند. این جستار می‌کوشد با شیوه تحلیلی-توصیفی یکی از گونه‌های نوین پدیدار شده در شعر معاصر کردی را مورد خوانش انتقادی و واکاوی قرار دهد و در ضمن آن برخی از پیشگامان این گونه شعری را بشناساند و نمونه‌هایی از شعرشان را بررسی کند. این گونه که در جهان ادب کردی به «نانوشعر» نامبردار گشته است، نوعی شعر کوتاه کوتاه است که پیام، تخیل و تصویر خود را در کمترین واژگان می‌گنجاند و به خواننده/ مخاطب منتقل می‌کند. در بیشتر حالات به صورت زنجیره‌ای نمود می‌یابد. «نانوشعر» را می‌توان نوترین گونه در گستره ادب معاصر کردی به شمار آورد. هاشم سراج پیشتاز و آغازگر صریح آفرینش شعر در این گونه شعری است. کوتاهی، دلالت روشن و مستقیم بر مفهوم، دربرداشتن یک نکته ادبی-فکری و اشتغال بر ادبیت از ویژگی‌های این گونه شعر به شمار می‌رود.

کلیدواژه: شعر معاصر، ادبیات کردی، «نانوشعر»، هاشم سراج.

^۱ .Email: y.pashabadi@uok.ac.ir

1- مقدمه

شعر نو کردی در یک سده اخیر فراز و نشیب‌هایی را پشت سر گذاشته است که خود پتانسیل‌هایی در جوهر آن پدید آورده است. ادبیات کردی در دوره معاصر از یک سو تغییر، تطور و تحولات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی زیادی به خود دیده است و از سوی دیگر با اتکا به پویایی و تنوع‌پذیری نهفته در پیشینه خویش، سریع‌تر و رشدیافته‌تر با دگردیسی و تحولات بنیادین رویاروی شده است. در حقیقت می‌توان گفت با وجود اینکه در دوره‌های تاریخی گوناگون، هیچ گونه زمینه مناسبی برای رشد و شکوفایی زبان و ادبیات کردی، به ویژه در شاخه ادبیات کردی میانی فراهم نبوده است، اما این ادبیات مراحل رشد و نمو و تکامل خود را به صورت فشرده در دو-سه سده اخیر پشت سر گذاشته است. یکی از ابعاد این موضوع پیدایی گونه‌های ادبی، به ویژه در حوزه شعر و حضور پرحجم نوآوری در آفرینش ادبی است.

لازمه توسعه و پیشرفت ادبیات به‌روزی و پویایی و همسویی و هم‌سازی با پدیده‌های نوین است. هنر راستین در آن است که بتوان زمینه‌های بایسته و شایسته برای تبدیل ایده کلی به جزئی را فراهم کرد (زرقانی و قربان‌صباغ، ۱۳۹۹: ۲۰۴) تا بتواند به بستر واقعیت بنشیند و تحقق پیدا کند. شاعران گاهی برای نشان دادن مفاهیم جدید، موضع‌گیری‌های رادیکال و اندیشه‌های نوین، اقدام به نوآوری شاعرانه می‌کنند و خلاقیت به خرج می‌دهند. در اقلیم کردستان شاعران از این لحاظ پویایی و تحرک زیادی داشته‌اند. آنها در برهه‌های مختلف تاریخ کردستان متناسب با بحران‌ها و پدیده‌های اجتماعی و سیاسی، خود را به‌روز کرده و نوآوری‌های برجسته‌ای داشته‌اند. این به‌روز بودگی و تنوع که مشخصه بارز گروهی از شاعران ادبیات کردی است، آنها را به سمت آفرینش ادبی در شعر سوق داده است. بدین جهت است که در تاریخ کوتاه نیم سده‌ای اخیر ادبیات کردی، گونه‌های ادبی زیادی مشاهده می‌شود.

یکی از وجوه این پدیده ظهور گونه‌های نوین ادبی و به ویژه شعری است که از آن میان می‌توان به «نانوشعر» اشاره کرد. این گونه نوعی شعر کوتاه کوتاه است که پیام، تخیل و تصویر خود را در کمترین واژگان می‌گنجاند و به خواننده/ مخاطب منتقل می‌کند. در این گونه نوین که به نوعی می‌توان آن را تازه‌ترین ابداع هنری-ادبی در ادبیات کردی به شمار آورد (خوشناو و همکاران، ۲۰۲۵: ۱۱)، شاعر انگار زمانی برای اطناب و طول دادن به شعرش ندارد و در نتیجه می‌کوشد پیام خویش را در کوتاه‌ترین حجم شعری بگنجاند. همچنین به نظر می‌رسد که شاعر معاصر مجالی برای هنرنمایی در خواننده شدن شعرش برایش نمانده است. از این رو است که به چنین ترفندی پناه می‌برد. گویا درکی نسبت به خواننده/ مخاطب خود نیز دارد. به همین خاطر است که انگار قصد دارد بفهماند که او را نیز بیشتر معطل نگه نمی‌دارد. بنابراین در این گونه نوین شعری جایی برای در «هول و ولا» و در انتظار نگاه داشتن خواننده وجود ندارد. شاعر هر آنچه را که در نظر دارد، بسیار کوتاه و متراکم و البته مفید به نمایش می‌گذارد.

این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی در پی آن است که گونه نوپدید «نانوشعر» در ادبیات کردی را به بوته بحث و بررسی بکشاند. بنابراین ضمن تبیین زمینه‌های پیدایی آن، تعاریف، ویژگی‌ها، محدودیت‌ها و امتیازهای آن را برمی‌شمارد. در کنار این بحث و بررسی، لاجرم به پیشگامان و برخی از نامدارترین شاعران این گونه نوین شعری و تحلیل نمونه‌هایی از شعرشان نیز می‌پردازد.

در این پژوهش سعی بر آن است که پاسخی تحلیلی برای پرسش‌های زیر به دست داده شود:

- اصطلاح «نانوشعر» در ادبیات کردی چیست؟
- عوامل زمینه‌ساز پیدایش این گونه شعری چه بوده‌اند؟
- مختصات فنی و نامبردارترین شاعران این گونه نوین کدامند؟

1-1- پیشینه پژوهش

گونه‌های نوین ادبی در مراحل آغازین پیدایش و شناسایی، در لابه‌لای پژوهش‌های ادبی مطرح می‌شوند. با این حال با عنایت به نوپدایی و نوپایی این گونه شعری در ادبیات کردی، چنان که بایسته است، پژوهش و بررسی علمی بر آن انجام نشده است. بنابراین با وجود جستجو در کتاب‌ها، مجلات و پایگاه‌های علمی گوناگون، پژوهش آکادمیک و اصیل جز چند مورد انگشت‌شمار چیزی در این زمینه یافت نشد. یکی از آن موارد، مقاله کامران ابابکر خوشناو و دلگش صمد رسول و محمد شاکر عبدالکریم (۲۰۲۵) است زیر عنوان «فره‌م‌کافی شیعی‌ها و چهره‌ها» **شیعه‌کافی‌جه‌لال به‌رنجیداتو ژینه‌وه‌یه‌کی شه‌واژ‌گه‌ریه** (قلب‌های شعر معاصر در شعر جلال برزن‌جی یک پژوهش سبک‌شناختی). در این مقاله آکادمیک پژوهشگران چند فرم نوین بنیادین در شعر معاصر کردی را تشریح کرده‌اند که یکی از آنها «شعر نانو» است. در این بخش از آن مقاله نویسندگان ضمن اشاره به ریشه‌شناسی واژه «نانو» در زمینه‌های گوناگون علوم، آن را تازه‌ترین فرم شعر کردی برشمرده‌اند. شایان اشاره است که شاعر هاشم سراج (۲۰۱۲) خود نیز نوشتاری زیر نام «**شیعی‌ناز**» منتشر کرده است که در کنار نانوشعرها، مطالبی نیز درباره خود موضوع «نانوشعر» به قلم عبدالمطلب عبدالله شاعر و شعرپژوه معاصر کرد در آن کتاب ارائه شده است. از سایر نوشتارها آنچه هست، نوشته‌هایی است که گرچه گاهی دقیق و راه‌گشا و دارای بعد علمی هستند، اما به صورت نگارش علمی-آکادمیک چاپ نشده‌اند. بلکه در مجلات غیرآکادمیک و روزنامه‌ها منتشر شده‌اند و البته برخی از حیث دقت علمی و پژوهش ریشه‌ای قابل توجه‌اند. از آن جمله کاوه علی مردان (۲۰۲۳) در مقاله‌ای زیر عنوان «شعر نانو به مثابه فرمی نو در ادب کردی»، ضمن اشاره به کاربرد این واژه در علوم و تکنولوژی، برخی اشعار هاشم سراج را از این نظر بررسی کرده است. وی «بعد ادبی»، «بعد فلسفی» و «بعد عاشقانه» را در اشعار نانو استخراج کرده است. همچنین زانا خلیل (۲۰۲۴) ضمن نوشتاری به نام «**شیعی‌ناز لای‌هاشم‌سه‌اج**» (شعر نانو نزد هاشم سراج)، همین موضوع را بررسی کرده است. محور پژوهش وی پیشاهنگی هاشم سراج در این زمینه و بیان برخی

مختصات فنی این گونه شعری بوده است. نیز عبدالمطلب عبدالله (۲۰۲۴) در نوشتاری زیر عنوان «**گه ان به‌دوای تاکد ییه‌کانی عه‌باس عه‌بدو ایوسف**» (جستجوی تکبیت‌های عباس عبدالله یوسف) برخی گونه‌های نوین شعر کردی و از جمله «نانوشعر» را مطرح کرده است. در حوزه زبان و ادبیات فارسی هنوز جستاری آکادمیک در این باره منتشر نشده است.

2- مبانی نظری پژوهش

اصطلاح «نانوشعر» در ادبیات کردی اصطلاحی نوین و نوپدید است. افزایش سرعت تحولات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی، هنر و ادبیات را هم تحت تأثیر قرار می‌دهد. در این میان شاید بتوان ادعا کرد که شعر متأثرترین گونه هنری است و با سرعت بیشتری این تغییر و تطورات را بازنمایی می‌کند. به طور کلی در دوره‌های اخیر تفنن‌های شاعران در قالب شعری به شکل چشمگیری زیاد شده است (شمیسا، ۱۳۸۶: ۳۲۶). در دنیای مدرن، افراد برای به دست آوردن، سریعترین راه را در پیش می‌گیرند؛ به عبارتی هر چه را که بخواهند یا قصد به دست آوردن چیزی را داشته باشند، دوست دارند در کمترین زمان ممکن فراهم کنند. برای تحقق این منظور هر اقدامی لازم باشد، انجام می‌دهند. دوران معاصر دوران، «آنی بودن»، دوران «بلافاصله‌ای» و دوران «فوریت» است. این دوره را به گونه‌ای می‌توان «زمان بی‌زمانی» نامید. حال این خصوصیت به حوزه هنر و ادبیات هم رخنه کرده است. به گونه‌ای که از یک سو آفریننده به سرودن شعر بلند التفاتی ندارد و از دیگر سو هم خواننده وقت خود را صرف خواندن متن بلند نمی‌کند (خوشناو، رسول و عبدالکریم^۱، ۲۰۲۵: ۵). در حقیقت آفریننده خود نیز در همان دوران دارای آن خصوصیات زیست می‌کند. بنابراین در این سودا درک متقابلی میان دو سوی این نمودار مشهود است. سرانجام هر دو محور این پدیده به این نقطه ختم شده‌اند که گونه‌های نوینی در بستر ادبیات پدیدار شوند که یکی از تازه‌ترین و پرکاربردترین آنها «نانوشعر» است.

1-2- «نانو» در صنعت و تکنولوژی

واژه «نانو» از ریشه یونانی «نانوس^۲» به معنای «کوئوله» گرفته شده است (عابدینی^۳ و همکاران ۱۳۹۲). کاربرد این واژه برای این منظور بیش از هر چیز به خاطر دلالت زیبایی‌شناسانه آن بر مفهوم «کوچکی ساینز» است (مهردان^۴، ۲۰۲۳: ۶۳). «نانو» اصطلاحی است که در حوزه علوم و فناوری برای دلالت بر یک جزء از یک میلیارد جزء چیزی به کار می‌رود؛ برای نمونه یک متر برابر است با یک میلیارد نانومتر (خهلل^۵، ۲۰۲۴: ۱۰). این واژه از آن ساحت معنایی در زبان یونانی برگرفته شده و وارد حوزه علوم و تکنولوژی نوین گشته است. به طور کلی در این حوزه‌ها

¹. Khoshnaw, Rasool & Abdolkarym

². Nanus

³. Abedini

⁴. Mardan

⁵. Khalil

واژه «نانو» بر «جزء بسیار ریز ماده» یا به عبارتی بر «کوچکترین جزء جدایی ناپذیر ماده» دلالت دارد که به چشم غیر مسلح قابل دیدن نیست. بدین سان این واژه از آن سرمنشأ واژگانی برآمد و تبدیل به این اصطلاح شد برای دلالت بر کوچکترین بخش تجزیه ناپذیر ماده در علم و صنعت (خوشناو و همکاران، ۲۰۲۵: ۲۰). از این رهگذر بود که اصطلاحاتی چون «نانوتکنولوژی» پدیدار گشت. بنابراین تکنولوژی نانو می‌کوشد ماده را تجزیه و از نو بازسازی کند. هدف از این فرایند، جستجو و کشف تغییرات ناشی از آن است؛ چراکه هر ماده‌ای به کوچکترین جزء خود تفکیک و تجزیه شود، به گونه‌ای بسیار شگفت‌انگیز خصوصیت‌هایی پیش‌بینی نشده به خود می‌گیرد که پیشتر هرگز نداشته است (عبدو^۱، ۲۰۱۲: ۳). برای نمونه اگر طلا تا سر حد نانو تجزیه شود، خصوصیات خود را از دست می‌دهد. با این شرح که اگر یک قطعه طلا در اندازه صد نانومتر تجزیه شود، رنگ زرد آن از دست می‌رود و به رنگ مایل به نارنجی درمی‌آید. اگر در سطح پنجاه نانومتر ریز شود، به رنگ سبز می‌گراید. هرچه ریزتر شود، تغییرات بیشتری در آن مشاهده می‌شود (خه‌لیل، ۲۰۲۴: ۱۰). امروزه نهادهای علمی و پژوهشی برای جستجو و بررسی در حوزه این یافته علمی، ده‌ها پژوهشگاه و مرکز علمی تخصصی برپا کرده‌اند. در حقیقت هزاره سوم تاریخ بشر، به عصر «تکنولوژی نانو» شناخته شده است (مهردان، ۲۰۲۳: ۶۳).

2-2- «نانو» در شعر و ادبیات

در گستره سیر انتقال این اصطلاح و رخنه کردن آن به زمینه‌های دیگر، بستر شعر و ادبیات هم از آن بی‌نصیب نگشت. در این راستا ادبیات هم به مثابه یک هنر زیر تأثیر این تغییر و تحولات حوزه علوم و فناوری و تکنولوژی، واکنش نشان داد و آغوش خود را به روی این اصطلاح نویافته گشود و به دنبال آن در پی متناسب‌سازی، هماهنگی و نوسازی خود مطابق با بایسته‌های این اصطلاح نوین برآمد (مهردان، ۲۰۲۳: ۶۳). بدین گونه بود که شعر و ادبیات هم پذیرای این یافته نوین علمی گشت و آن را به قلمرو خویش راه داد. دیری نپایید که شعر در این راستا رو به سمت کاستن از حجم خود نهاد و یک سیاست اقتصاد واژگانی وارد عرصه هنر شعر و شاعری گشت. شعر خود به گفته ریفاتر^۲ (۱۹۷۸: ۱) در پشت آن چیزی که بیان می‌دارد، چیز دیگری را افاده می‌کند. از طرفی هم شعری که دارای ساختی زیننده و تکامل یافته باشد، آن است که بر پایه گزینش و چینش خاصی آفریده شده باشد (پرین، ۱۳۹۳: ۳۲۲). اکنون نکته این است که از آنجا که شعر استعداد بالایی برای تراکم و انبوه‌شدگی دارد، اندک-اندک شعری پا به عرصه ظهور نهاد که هم بُعد فرمیک آن و هم بعد درونمایه‌ای آن متراکم‌تر گشت و طولی نکشید که خود را در قالب جدید و فرمی نوین نمایان ساخت. بدین شکل بود که گونه نوینی به نام «نانوشعر» پدیدار شد. بنابراین وجهه همت این نوع نوین همان است که پیشینیان در بلاغت سنتی به آن «ایجاز» می‌گفتند. با این تفاوت که ایجاز به کار گرفته شده در این شعر چندین برابر انبوه‌تر و متراکم‌تر شده است.

2-3- تعریف «نانوشعر»

¹. Abdollah

². Riffaterre

می‌توان گفت شعر نانو آن است که در تراکم معنی، اقتصاد واژگانی و به طور کلی در چگالی لفظ و معنا سرآمد دیگر انواع ادبی است. به عبارت دیگر «نانوشعر» «در حقیقت گونه‌ای شعر است که می‌کوشد در کمترین واژگان بیشترین حجم معنا را بگنجانند» (مهردان، ۲۰۲۳: ۶۴). همچنین در تعریف این گونه شعری گفته‌اند که «نانوشعر عبارت است از یک شعر بسیار کوچک که بر یک ایجاز بسیار متراکم متکی است و شماره واژگانش از پنج واژه در نمی‌گذرد و به تراکم درون‌زبانی وابسته است» (محمدهد، ۲۰۱۳: ۱۷). با این حال از نظر برخی منتقدان (خوشناو و همکاران، ۲۰۲۵: ۲۰) اصرار بر این اندازه واژه اندک (پنج واژه) معیار دقیقی به دست نمی‌دهد و اساساً پنج واژه مطرح نیست؛ بلکه شمار واژگان به کار گرفته شده در یک شعر، می‌تواند از این شماره بیشتر باشد و همچنان در قالب «نانوشعر» باشد. در این هنر شعری نقش «زبان» قوی‌تر و سنگین‌تر است و به طور کلی به گفته طلعت طاهر^۲ (۲۰۱۱: ۴۷) فرم و زبان در دنیای آفرینش ادبی به نسبت درونمایه و محتوی، عمری طولانی‌تر دارند. سنگینی نقش‌آفرینی در این نوع شعر، در حقیقت به عهده «زبان» است. زبان که به گفته اندیشمندان این حوزه هم‌راستا با رشد فیزیولوژیک و تعالی روح انسان، خود نیز دارای رشد و تعالی است (صحاوی^۳، ۱۳۸۲: ۶۷)، ستون آفرینش شعری به شمار می‌رود. گرچه زبان در هر اثر ادبی جایگاه ویژه‌ای دارد، اما در این نوع شعری نقش تأثیرگذارتر و حضور فعال‌تری به خود می‌گیرد (سدیق^۴، ۲۰۱۷: ۸۳). پیدایش این فرم نوین از مقتضیات عصر مدرن و لازمه‌ی تطور ادبیات بوده است. به نحوی می‌توان این تغییر و تطور را نتیجه‌ی دگرگونی فضای متنی قلمداد کرد (جونقانی^۵، ۱۳۹۶: ۴۴). عبدالمطلب عبدالله^۶ (۲۰۱۲: ۵) در این زمینه بر این باور است که در نانو شعر زبان ابزاری نیست که ما از آن استفاده کنیم، بلکه ماده‌ای است که ما از آن ساخته شده‌ایم. ادبیات کردی در این زمینه پیش‌تاز نوزایی و نوآوری بوده است. پدیدار گشتن و پا به عرصه ظهور نهادن چندین قالب شعری نوین و نوترین آن که همین «نانوشعر» باشد، شاهی بر این مدعا است.

۳- «نانوشعر» در ادب کردی

در ادبیات کردی برهه تاریخی ۱۹۷۰ (۱۳۴۸) به این سو، از حیث غنای انواع و تغییر و تطور ادبی یک مقطع تاریخی مهم و پرافرینش ادبی به شمار می‌آید. بنابراین می‌توان دوره نیم سده اخیر و به ویژه پس از سال ۱۹۹۱ و پیدایی یک اقلیم جغرافیایی مشخص و چارچوب‌مدار برای هویت کردی در عراق را دوران شکوفایی و تنوع‌زایی ادب کردی به شمار آورد. در این دوره پربری‌راه نیست اگر بگوییم که شعر کردی چندین مرحله را طی کرد و چندین تغییر و تطور چشمگیری را پشت سر نهاد. یکی از جلوه‌های این تطورات پیدایش «نانوشعر» است. شاعر و

^۱. Mehamad

^۲. Talaat Taher

^۳. Sahavi

^۴. Sedeq

^۵. Jonaqani

^۶. Abdolmottaleb Abdollah

شعرپژوهش معاصر کرد عبدالمطلب عبدالله درباره «نانوشعر» بر این باور است که «نانوشعر واحد سنجش ابعاد گوناگون رؤیای واژه است بدون اینکه دست‌های آلوده انسان آن را لمس کند» (سه اج، ۲۰۱۲: ۴).

شایان ذکر است که این گونه شعری در ادب جهانی هم و به ویژه در ادبیات غرب، نوین است و تاریخ درازدامنی ندارد. در ادبیات گردی پیشینه چنین شعری را باید در دفتر شعر «شعری ناز» اثر هاشم سراج (۱۹۵۴ اریل-) دانست که سال ۲۰۱۲ در اریل (هه‌وا ۱ ر) به چاپ رساند. شایان ذکر است که تمام شعرهای این دفتر شعری هاشم سراج از نوع «نانو» هستند. یک سال بعد شاعر اریلی دیگری به نام عباس عبدالله یوسف^۲ (۱۹۵۰ اریل-) یک دفتر شعر زیر عنوان «ناز تا ده‌دهم» (نانو را ریز می‌کنم)^۳ (۲۰۱۳) به چاپ رساند که ۸۶۰ نانو شعر تک مصرعی را دربردارد. به این ترتیب بود که نانو شعر در ادبیات کردی رواج یافت و وارد میدان رقابت با گونه‌های دیگر شعر شد.

۱-۳- مختصات فنی «نانوشعر» در ادب کردی

از نظرگاه دیگری می‌توان «نانوشعر» را گونه‌ای «شعر کپسولی» نامید؛ از آن روی که این گونه شعری تمام ویژگی‌ها، رسالت‌ها و مختصات ویژه شعر را در حجم بسیار اندکی در درون خود گنجانیده است. بنابراین، همان گونه که در علوم پایه، دانشمندان، دنبال کوچکترین جزء ماده می‌گردند و همواره سعی دارند آن کوچکترین جزء را نیز بشکافند و به بخش‌ها و جزءهای کوچکتری تبدیل کنند، شاعران نیز در این گونه شعری از میان فرهنگ واژگان، آن دست از واژه‌ها را برمی‌گزینند که بالاترین توانایی بیان و رساندن پیام را دارا هستند و در عین حال خود از حیث شمار حروف و ساختار، کمترین حجم ممکن را دارند. آنگاه از این مجموعه واژه اندک، کوتاه‌ترین فرم را می‌سازند. به علاوه تمام ابزارها و زیورهای زبانی را به کناری می‌نهند و تنها «روح زبان» را نگه می‌دارند. شعر در این فرم نوین چنان چلانیده شده است که تا سطح پدیدار ساختن روح معنای واژگان پیش رفته است (مهردان، ۲۰۲۳: ۶۳). «نانوشعر» در اثر چنین «چینش» یا به قول عبدالقاهر جرجانی^۴ (۴۰۵/ ۱۰۱۴ - ۴۷۴ق/ ۱۰۸۱) در اثر چنین «نظم» ی پدید می‌آید. بنابراین در اینجا هم هنر نظم نقش‌آفرینی می‌کند. عبدالله (۲۰۱۲: ۴) بر آن است که سه اصل در نانو شعر بیش از هر چیز مد نظر است: «انبوه‌شدگی به مثابه یک مسأله اقتصادی (منظور اقتصاد واژگانی)؛ رنگارنگی، به مثابه پذیرش تفاوت و وضوح؛ و درخشش ناگهانی، به مثابه ارج نهادن احساس و پذیرش روزآمد».

مختصات فنی این گونه شعری را می‌توان چنین خلاصه کرد:

ا) کوتاهی تا حد ممکن (به گونه‌ای که کوتاهترین شعر تا این زمان به شمار می‌آید).

1. Sarraj

2. Abbas Abdollah Yoosef

3. علاوه بر آن معنا، می‌توان به مفهوم «نشان‌دار کردن» در واژه «ناز» اشاره کرد. بنابراین معنای عنوان آن دفتر شعر می‌شود: «نانو را نشان‌دار

می‌کنم».

4. Abdolqaher Jorjani

ب) پرهیز از واژگان غیر ضرور به ویژه حروف و ابزارهای کمکی زبان

ج) انتخاب واژگان با توان دلالتی بالا

د) متراکم کردن معنی

ه) اکتفا به گنجانیدن روح زبان

و) کالبدشکافی پدیده‌ها و ارائه تعریفی نوین از آنها

از سوی دیگر شاعری که قصد سرودن شعر نانو را داشته باشد، مشمول شایستگی‌ها و توانایی‌های ویژه‌ای است؛ از آن جمله مهمترین شایستگی، عبارت است از تسلط بر دایره واژگانی گسترده تا بتواند برای بیان غرض خویش واژه توانمندتری یا به عبارت دقیق‌تر، توانمندترین واژه را برگزیند. همچنین اشراف بر ذوق و سلیقه طیف‌های مختلف مخاطبان؛ چراکه در حقیقت در این دوران اخیر پیوندهای تنگاتنگی میان آفریننده اثر ادبی و خواننده/ مخاطب وجود دارد.

3-2- شاعران پیشاهنگ «نانوشعر»

ادبیات کردی با روی باز پذیرای این گونه نوین در درون خود بوده است. شاعران التفات خاصی به آن نشان داده‌اند. تاکنون دیدارها، سمینارها و رویدادهای ادبی زیادی با محوریت بحث «نانوشعر» برگزار شده است. هاشم سراج (۱۹۵۴ اربیل-) و عباس عبدالله یوسف (۱۹۵۰ اربیل-) از پیشاهنگان گونه شعری «نانوشعر» در ادبیات کردی به شمار می‌آیند. این دو شاعر هر کدام به گونه‌ای، این اصطلاح را در عنوان دیوان شعری خویش گنجانیده‌اند. هاشم سراج به سال ۲۰۱۲ دفتر شعر «شعری نان» (شعر نانو) را انتشار داد. اشعار این مجموعه عبارت است از مجموعه شعرهای کوتاه زیر یک عنوان که با شماره از هم جدا گشته‌اند.^۱ عنوان هر مجموعه از واژه «نانو» به اضافه شماره هر شعر از یک تا آخر تشکیل شده است؛ برای نمونه «نانو یک»، «نانو دو»، «نانو بیست و چهار» و غیره. هر مجموعه نیز تعدادی شعر نانو را در بر دارد که با شماره از هم تفکیک شده‌اند. عباس عبدالله یوسف نیز یک سال بعد، یعنی سال ۲۰۱۳ مجموعه «نان تا ده‌کدهم» (نانو را ریز می‌کنم) را به چاپ رساند و طیف دیگری از این گونه شعری را روانه پهنه ادبیات معاصر کردی کرد. از دیگر پیروان این فرم نوین شعری می‌توان به جلال برزنجی^۲ (۱۹۵۳ اربیل-) و دلشاد عبدالله^۳ (۱۹۵۸ اربیل-) اشاره کرد که کمابیش اشعاری از این دست آفریده‌اند.

3-3- نمونه‌هایی از «نانوشعر» کردی

۱. گزیده‌ای از برگردان فارسی این دیوان به قلم نگارنده در انتشارات مروارید در دست چاپ است.

^۲. Jalal Barzenji

^۳. Delsahd Abdollah

دیوان «شعری ناز» (شعر نانو) اثر هاشم سراج مجموعه کاملی از نانو شعر است. شاعر در این دیوان رویکرد
زنجیرواری در پیش گرفته است. یک نمونه از آن می تواند روشنگر این رویکرد از آفرینش ادبی باشد:
عنوان شعر:

«نازیه ک»

متن شعر:

۱

«خدیا گهشتی وشهیه

۲

ئاگرانهجهی هنگه

...

۷

گستان ک گهی تھی سپیده

۸

پ کهنین گریانه کی مهیله وزه رده

۹

عیشق

سهرسام بوونه به جوانی

...

۱۱

ح

تزی سهربا ی په پوولایه

۱۲

ژیان وه هم کی شینه

۱۳

هه م با گرتنی ئاوه

۱۴

مردن دوایین زه رده خه نه ی ژیا نه.

(سه اج، ۲۰۱۲: ۷-۸)

معنای شعر: «نانو یک» (۱) خیال گشت و گذار واژه است / (۲) آتش خرامیدن رنگ است / ... (۷) گورستان مزرعه بذر سپید است / (۸) خنده گریه ای مایل به زرد است / (۹) عشق حیران زیبایی شدن است / ... (۱۱) روح گرد روی بال پروانه است / (۱۲) زندگی واهمه ای آبی است / (۱۳) بخار پرواز آب است / (۱۴) مردن واپسین تلخند زندگی است.

این برشی از یک شعر نانوی هاشم سراج است. چند ویژگی از سیمای آن نمایان است:

الف) عنوان شعر از واژه «نانو» به اضافه شماره اختصاصی (در اینجا یک) تشکیل شده است. ب) اجزای یک «نانو شعر» در این مجموعه با شماره به هم پیوند خورده اند. ج) میان یک جزء و اجزای پیشین و پسین پیوند فرمیک و یا معنایی خاصی وجود ندارد. د) هر شعر گویی تعریفی شاعرانه از یک مفهوم یا یک پدیده است. ه) مفاهیم یا پدیده های مطرح شده، الزاماً وابسته یا پیوست هم نیستند.

ارائه کردن «تعریف جدید» از پدیده ها و مفاهیم یکی از محورهای خصوصیات این گونه شعری نزد هاشم سراج است. در این قطعه از این نانو شعر، این پدیده ها باز تعریف شده اند: «خیال»، «آتش»، «گورستان»، «خنده»، «عشق»، «روح» و «زندگی»، «بخار» و «مرگ».

در این شعر و به طور کلی در اشعار نانو، تکیه و تأکید شاعر بر افاده سریع و مستقیم مقصود خویش است. حجم شعر هم در لایه فرم و هم در لایه محتوی بسیار متراکم و انبوه است. شاعر درباره اغلب پدیده ها و موضوع هایی که مطرح می کند، دیدگاه و اندیشه نوین و البته شاعرانه ای به دست می دهد. در برخی شعرها شاعر اغلب مخاطب مشخصی را در نظر ندارد؛ اما در مواردی با یک چرخش التفات آمیز دوم شخص مفرد را خطاب می کند (برای نمونه بنگرید: سه اج، ۲۰۱۲: ۱۰۰-۱۰۲).

عباس عبدالله یوسف نیز در شعری سروده است:

«ژماره ی چاوه کانی ئافره ت له ئی پیاو زیاترن» (تعداد چشم های زن از مال مرد بیشترند).

(مهردان، ۲۰۲۳: ۶۷)

شاعر در این شعر یک سطری گوشه‌ای از توانایی‌های بی‌شمار زن را به نمایش درآورده است. در این شعر تأکید شده است که قدرت زن در دیدن و دقت کردن و تشخیص موارد ریزی است که گاهی هرگز به چشم مردان نمی‌آید. این موضوع با ایجاز فشرده و انبوهی در این شعر نشان داده شده است. ساختار شعر هم در یک جمله کوتاه خبری و قاطعانه به صورت خطی بنیان نهاده شده است.

نمونه‌ای از «نانوشعر» جلال برزنجی:

«مادام ده ترسم / نازاد نیم.» (مادام می ترسم / آزاد نیستم) (به‌رزنجی، ۲۰۲۳: ۲۴۹) این شعر با احتساب ضمائر و ادات نفی، از شش واژه پدید آمده است. شاعر کوتاه‌ترین مسیر بیانی را برای گنجاندن پیام خویش برگزیده است. به روشنی پیداست که در یک فضای عادی زبان شعری این مفهوم در آسان‌ترین و کم‌شمارترین حالت چنین ابراز می‌شود: «تا وقتی که می ترسم / آزاد نیستم» یا «پس آزاد نیستم». بدین شکل شاعر از ابزارهای کمکی بیشتری در راستای اختصار و متراکم کردن زبان صرف نظر کرده است. همچنین در نمونه دیگری از این نوع شعر سروده است: «**س و در یه.**» (سیب دروغ است).

(به‌رزنجی، ۲۰۲۳: ۲۱۴؛ به نقل از خوشناو و همکاران، ۲۰۲۵: ۲۰).

شاعر در این شعر بدون مقدمه و مؤخره منظور خود را ابراز داشته است. «سیب» که نمادی از دوست داشتن و محبت و عشق و صلح است، در این شعر رد و طرد شده است. این رد و طردشدگی مطلق و بدون قید و شرط بیان شده است. خواننده می‌تواند تفسیرها، تأویل‌ها و برداشت‌های گونه‌گون و نامحدودی از آن ارائه دهد. همچنین همین شاعر سروده است:

«**ب به شو ن نه‌وی خشت ددهو**

یان بخه‌وه.»

(برو دنبال آن کسی که دوستش داری / یا بخواب).

(همان).

پیام شاعر بسیار کپسول‌آسا در این واژگان اندک گنجانیده شده است. در این شعر «رفتن» و «آسودن» دو قطب مخالف هم نمودار گشته‌اند. به مثابه دو سوی مسیر زندگی به نمایش درآمده‌اند. اگر کسی بخواهد دنبال دل خویش برود، باید با «خواب» (آسایش و راحتی) خداحافظی کند. بنابراین خواب و آسایش و رفتن دنبال آرزوها، دو قطب مخالف هم هستند و سر سازگاری با هم ندارند. در این شعر یک پیام بلند و دامنه‌دار، در قالبی فشرده و تلگرافی گنجانیده شده است. در این شعر به منظور پرهیز از واژگان زائد احتمالی و در راستای پاسداشت اقتصاد واژگانی، بسیار قاطعانه و برآ و تحکمی مقصود ادا شده است.

پژوهش در گونه‌های نوین ادبیات معاصر کردی به ویژه در نیم سده اخیر نشان از تنوع و دگرگونی‌های زیادی در حوزه شعر دارد. تغییرات اقلیمی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بر ابعاد و عمق این دگرگونی و تنوع افزوده‌اند. «نانوشعر» از پدیده‌های نوین برآمده در این حوزه است که از رخنه کردن این اصطلاح از ساحت علوم و فنون به ساحت ادبیات گرفته شده است. این گونه شعری نوین عبارت است از شعری کوتاه با ساختاری کپسولی و متراکم. تراکم و انبوه‌شدگی در هر دو سویه فرمیک شعر و محتوای آن تجلی یافته است. گاهی شمار واژگان از پنج واژه در نمی‌گذرد. مختصات بنیادی این شعر عبارت است از: الف) کوتاهی تا حد ممکن؛ ب) پرهیز از واژگان غیرضروری به ویژه حروف و ابزارهای کمکی زبان؛ ج) انتخاب واژگان با توان دلالتی بالا؛ د) متراکم کردن معنی؛ ه) اکتفا به گنجاندن روح زبان؛ و) کالبدشکافی پدیده‌ها و ارائه تعریفی نوین از آنها. هاشم سراج شاعر معاصر اهل اربیل (هه‌وا ۱) پیش‌تاز، آغازگر و ابداع‌گر این گونه شعری است. عباس عبدالله یوسف، جلال برزنجی و دلشاد عبدالله نیز از دیگر شاعران این گونه شعری به شمار می‌آیند.

منابع

الف) کردی

به‌رزنجی، جه‌لال. (۲۰۲۳). *له‌سه‌مای به‌فری ژ وارانده به‌هه‌رده‌می له‌شو: ن‌ک هه‌میشه له‌ما هه‌هه*. چاپی یه‌که‌م. هه‌وا ۱: ر: فام.

تاهیر، ته‌ه‌ت. (۲۰۱۱). *چوو نه‌ناو سوو ی‌مانا*. چاپی یه‌که‌م، سل‌مانی: دیلان.
حه‌مه، به‌کر؛ ئیبراهیم محه‌مه‌د؛ هیمداد حوس‌ن. (۲۰۲۱). «ت‌پ‌گرافیای شیعی له‌ده‌قه‌کانی د‌اوهر قه‌ره‌داغیدا» *گ‌اری زانک: ژانسته‌مر ای‌تییه‌کان*، زانک ی‌سه‌لاحه‌دین، به‌رگی ۲۵، ژماره ۶، ل‌ل ۲۲۳-۲۳۶.

خدر، په‌روین عه‌بدو. ا. (۲۰۲۲). *فرمه‌کانی شیعی هاوچه‌رخ‌کی کوردی (۱۹۷۸-۲۰۰۰) باشووری کوردستان*.
ت‌زی‌دکه‌را، ک‌لیژی په‌روه‌رده‌ی بنه‌ه‌ت، زانک ی‌سه‌لاحه‌دین، هه‌وا ۱: ر.

خوشناو، کامران ابابکر خضر؛ صمد دلگش رسول؛ محمدشاکر عبدالکریم. (۲۰۲۵). «فرمه‌کانی شیعی هاوچه‌رخ له‌شیعه‌کانی جه‌لال به‌رزنجیدا تو ژینه‌یه‌کی ش‌وازگه‌ریه». *گ‌اری زانک: ژانسته‌مر ای‌تییه‌کان*، ژماره ی ۲۹ (۲)، ل‌ل ۱-۲۴.

خهلیل، زانا. (۲۰۲۴). «شعری» «نال» لای هاشم سه اج. «خهبات، ژ. ۶۸۶۵، پ نج شه مده ۱۴ ته مووز، ل. ۱۰.

سد ق، ئارام. (۲۰۱۷). زمان وشعریهت کارکردن له سه رنه زمونی شعری یازده شاعیری دواى اېه ین. چاپی یه که م، سل جانی: نه ند شه.

سه اج، هاشم. (۲۰۱۲). شعری ناز. چاپی یه که م، هه و ۱ ر: سه ته ری نما.

عه بدو ۱، عه بدو لمو ته لیب. (۲۰۱۲). پ شه کی شعری نازی هاشم سه اج. هه و ۱ ر: سه ته ری نما. محه مده، شاخه وان فره اد. (۲۰۱۳). کورتیه شعیره نه ده بی هاو چهرخی کوردیدا به نمونه ی ده قه گانی قوبادی جه لیزاده، آتیه هه مه ت، د شاد عه بدو ۱. چاپی یه که م، هه و ۱ ر: ژه ه ات.

مهردان، کاوه عه لی. (۲۰۲۳). «شعری ناز وهک فرم کی نو له نه ده بی کوردیدا». گ اری امان، ژماره ۳۰۵-۳۰۶، که و تی ۳۰۵-۳۰۶/۴، ۲۰۲۳، لل ۶۳-۷۲، هه و ۱ ر.

(ب) فارسی

پرین، لورنس (۱۳۹۳). ادبیات (ساختار، آهنگ و معنا) جلد دوم شعر. برگردان علیرضا فرح بخش و زینب حیدری مقدم. تهران: رهنما.

جونقانی، مسعود آگونه (۱۳۹۶). «کار بست الگوی نشانه شناختی ریفاتر در خوانش شعر». پژوهش ادبیات معاصر جهان، دوره ۲۲، شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۳۳-۵۷.

زرقانی، سید مهدی؛ محمود رضا قربان صباغ (۱۳۹۹). نظریه ژانر (انواع ادبی) رویکرد تحلیلی-تاریخی. چاپ سوم، تهران: هرمس.

شمیسا، سیروس (۱۳۸۶). انواع ادبی. چاپ دوم از ویرایش دوم. پاییز ۸۶، تهران: میترا.

عابدینی، فیض الله؛ فائزه اسدپور؛ ابوالفضل عاقل پسند (۱۳۹۲). «بررسی و تحلیل چگونگی بهره گیری از فناوری نانو در توسعه معماری پایدار». همایش ملی معماری پایدار و توسعه شهری، بوکان، اردیبهشت.

صحاوی، شهرام. (۱۳۸۲). «نسبت زبان و شعر در نظر هردر». پژوهش زبان های خارجی، شماره ۱۵، پاییز و زمستان ۸۲، صص ۶۳-۷۴.

References

- Abdollah, Abdulmutalib. Peshaki *Sh'iri Nano-ye Hashem Sarraj*. Hewlêr: Sentri Nema. 2012.
- Abedini, Feyzollah; Fa'ezeh Asadpour; Abolfazl Aghilpasand. "Barrasi va Tahlil-e Chegoonegiye Bahregiri az Fannavariye Nano dar Tose'e Memariye Paydar." **Hamayesh-e Melliye Memariye Paydar va Tose'eye Shahr**, Boukan, Ordibehesht 1392.
- Berzinji, Jalal. *Le Samay Befri Ewaranewe Bo Herdamey Le Shwenek Hemishe Le Malawe*. Chapi Yekam, Hewlêr: Fam. 2023.
- Hame, Bakir; Ibrahim Muhammad; Himdad Husein. "Topografiya-ye Sh'iri Le Daqakani Dilawar Qeradaghi da." **Govari Zanko Bo Zansta Mirovayetiye**, Zankoy Salahaddin, Bargi 25, Jmare 6. 2021.
- Jonaqani, Masoud Alagone. "Karbasti Olghooye Nishaneshnakhti Rifater dar Khwanesh-e Shi'r." **Pazhoohesh Adabiyat Mo'aser Jahan**, Dowreh 22, Shomare 1, Bahar va Tabestan, Pp. 33-57. 1396.
- Khalil, Zana. "Shi'ri "Nano" Lay Hashem Sarraj." **Khabat**, J. 6865, Pênj Shamma 14 Temmuz, P. 10. 2024.
- Kheder, Parwin Abdullah. **Formakani Shi'ri Hawcharkhi Kurdi (1978-200) Bashuri Kurdistan**. Tezi Doktora, Koleji Parwardey Benarat, Zankoy Salahaddin, Hewlêr. 2022.
- Khoshnaw, Kamran Ababakr Kheder; Samad Delgash Rasul; Muhammadshakir Abdulkareem. "Formakani Shi'ri Hawcharkh Le Shi'rakani Jalal Berzinji da Tewjineyeweyeki Shewazgariye." **Govary Zanko Bo Zanste Mirovayetiye**, Jmare 29 (2), Pp. 1-24. 2025.
- Mardan, Kawa Ali. "Shi'ri Nano Waku Formeki Nwe Le Adabi Kurdi da." **Govary Raman**, Jmare 305-306, Rêkawti 05/3-4/2023, Pp. 63-72, Hewlêr. 2023.
- Muhammad, Shakhawan Farhad. *Kurtile Shi'r Le Adabi Hawcharkhi Kurdi da Be Nimuney Daqakani Qubadi Jalizade, Letif Halmat, Dilshad Abdullah*. Chapi Yekam, Hewlêr: Rojhelat. 2013.
- Prin, Lawrence. *Adabiyat (Sakhtar, Ahang va Ma'na) Jeld-e Dovom Shi'r*. Bargardan Alireza Farahbakhsh va Zeynab Heydari Moghadam. Tehran: Rahnama. 1393.
- Sahavi, Shahram. "Nesbat-e Zaban va Shi'r dar Nazar-e Herder." **Pazhoohesh Zaban-haye Khareji**, Shomare 15, Paeiz va Zemestan 82, Pp. 63-74. 1382.
- Sarraj, Hashem. *Shi'ri Nano*. Chapi Yakam, Hewlêr: Santari Nema. 2012.
- Sediq, Aram. *Zeman u Shi'riyat Karkirdin Le Sar Azmoonî Shi'ri Yazda Sha'iri Dway Raparin*. Chapi Yakam, Slemani: Andishe. 2017.
- Shamisa, Siros. *Anva'e Adabi*. Chap-e Dovom az Virayesh-e Dovom. Paeiz 86, Tehran: Mitra. 1386.

Taher, Tal'at. *Choone Naw Soorri Mana*. Chapi Yakam, Slemani: Dilan. 2011.
Zarqani, Seyyed Mahdi; Mahmoudreza Ghorban-Sabagh. *Nazariyeh-ye Janr (Anva'e Adabi) Rooykard-e Tahlili-Tarikhi*. Chap-e Sevom, Tehran: Hermes. 1399.

نسخه پیش انتشار